

„Borbena žalost – Političko disidentstvo i Žene u crnom“

Pojmovnik/Vodič

Autorka je grčka filozofkinja Atene Atanasiju (*Agonistic Mourning – Political Dissidence and the Women in Black, Athena Athanasiou, Edinburgh University Press*); prevod knjige (Ana Imširović) su objavile Žene u crnom, septembar 2020.

Atena Atanasiju (Athena Athanasiou) predaje socijalnu antropologiju i teoriju roda na Odelenju za socijalnu antropologiju Univerziteta Panteion u Atini. Nakon studija istorije, arheologije i filozofije u Atini i Solunu doktorirala je iz oblasti socijalne antropologije na New School Research u Njujorku. Među njenim delima izdvajaju se *Život na ivici: Eseji o rodu, telu i biopolitici* (na grčkom, 2007.) i *Dispossession: The Performative in the Political* (sa Džudit Batler, 2012.).

Knjiga *Borbena žalost - Političko disidentstvo i Žene u crnom* nastala je na osnovu višegodišnjeg istraživanja delovanja Žena u crnom u Beogradu, koje je uključivalo i direktno učešće u njihovim aktivnostima.

O nastanku knjige „Borbena žalost – Političko disidentstvo i Žene u crnom“ – o istraživanju i metodologiji rada Atene Atanasiju

Istraživanje je obuhvatalo tri dimenzije: analizu relevantnih publikacija i arhivske građe Žena u crnom, dubinskih intervjua s većim brojem članica (i članova) Žena u crnom i višemjesečnog direktnog sudjelovanja u samim aktivnostima organizacije u Beogradu i širom Srbije, pa i preko njenih granica. Knjiga Atene Atanasiju rekonstruisala je teorijski osnov tog djelovanja. Promocija njene knjige omogućila je akterkama te istorije kao i mlađim aktivistkinjama (a ujedno i zainteresovanoj javnosti) produbljeno razumijevanje karaktera i smisla otpora i na taj način dala značajan doprinos uzdizanju samosvijesti aktualnih i potencijalnih aktivistkinja i aktivista na kojoj se zasniva borbeno zalaganje za izgradnju svijeta oslobođenoga od patrijarhata, militarizma i nasilja (*Lino Veljak*).

Atena Atanasiju je ŽUC-u prišla otvorena uma, bez straha da čuje i ono što se ne uklapa u njene teorijske postavke:

“Radeći na terenu sa ŽuC u Beogradu, postala sam duboko uvezana i upletena u njihova životna iskustva, ideje kolektivne akcije, odnose odanosti, sklopove političke imaginacije, puteve i veze drugovanja. Bila sam potaknuta i motivisana da shvatim kako funkcioniše njihov aktivistički rad kao odgovor na kulturu politike rata”.

„Moje istraživanje nipošto ne prikazuje celokupnu scenu antiratnih kolektiva na prostoru bivše Jugoslavije. Ova knjiga crpe materijal iz rada na terenu koji sam sprovela sa pokretom ŽuC počev od prvog kratkog boravka u Beogradu u proleće 2005. pa sve do 2012. godine. Nakon prvog susreta uživo u maju 2005. godine (na skupu o sekularizmu) ponovo sam srela članice ŽuC u Jerusalimu, gde smo sve bile na međunarodnoj konferenciji Žena u crnom u avgustu 2005. Od tog inicijalnog susreta u Palestini, često

sam posećivala Beograd. Intenzivno i dugotrajno terensko istraživanje započela sam 2010., kada sam se sistematičnije uključila u akcije ŽuC. Nakon tog dužeg boravka, bila sam u nekoliko istraživačkih poseta i održavala redovnu komunikaciju putem mejla i uzvratne posete nekih od mojih sagovornica/ka. Na različite načine i u višestruko isprepletenim prilikama sam se susretala sa aktivistkinjama/ima ŽuC: kroz intelektualni rad, na uličnim akcijama i u svakodnevnim druženjima. Tokom rada na terenu aktivno sam učestvovala u okupljanjima, događajima, uličnim akcijama, kampanjama i radionicama. Pratila sam tragove njihove horizontalne samo-organizacije i povezivanja u okviru mreže koju čine lokalne grupe iz Srbije i drugih bivših jugoslovenskih republika, dok su se one bavile strategijama saradnje. Putovale smo zajedno na radionice i događaje u nekoliko mesta u Srbiji. Provodila sam vreme sa njima u kancelarijskom prostoru ŽuC koji se nalazi u blizini pijace Zeleni venac u starom delu Beograda. Taj stan je čvorna tačka aktivističkog života ove grupe, u kojoj se planiraju javne akcije, održavaju sastanci i radionice, primaju posetioci i članovi grupe iz daleka i odvija se transnacionalna komunikacija”.

“Uživala sam i u trenucima nakon planiranih događaja, kada bismo se upuštali u opuštenije i ličnije razgovore, često uz rakiju, ili kada umesto uzavrelih političkih rasprava...povremeno vode do pevanja antifašističkih jugoslovenskih pesama. Ta spontana povremena okupljanja stvarala su kritički prostor za proživljene i zamišljane pejzaže svetova, priče, uvide, reflektivne veze, humor, afirmaciju, uzajamnu inspiraciju, napetosti i snažne pojave i ukazivanja, ponekad prolazna, višeslojnih istorija isprepletenih emotivnih veza i političke posvećenosti. Slušala sam priče koje su moji/e prijatelji/ce želeli da ispričaju i primala k znanju tišine koje su često prošaravale te priče, ali svesno sam se trudila da ne budem još jedna osoba koja traži da “podele svoje ratne priče”. Već samo to što sam bila sa njima, putovala sa njima na razna mesta, učestvovala u uličnim akcijama i delila opipljive i efemerne prostore “običnog” podarilo mi je dragocene mogućnosti da uhvatim onu emotivnu nijansu njihovog aktivističkog života”.

„U razgovorima sa mnom, intervjuima s pitanjima bez ponuđenih odgovora, usmenim istorijama, ali i neformalnim konverzacijama, moje/i sagovornice/i su često govorile/i o nepravdama ratnog i posleratnog nacionalizma, ali su i, skoro jednoglasno, istakle/i afirmativan i iskupljujući uticaj koji na njihov život ima aktivističko angažovanje i drugovanje; postojanu podršku koju nalaze jedna/an u drugoj/om i u kolektivu. Stoga me je zainteresovalo da istražim ne samo artikulaciju trauma u aktivizmu i kroz njega pri suočavanju sa normalizacijom političkog nasilja, već i emotivne snage – to jest, privrženost, nadu, iscrpljenost i istrajavanje – koje podrazumeva veliki trud političkog angažovanja”.

“Prva grupa ŽuC se sastojala od feministkinja, levičara/ki, protivnika/ca rata i ratnih dezertera, izbeglica, ljudi politički isključenih iz civilnih pripadnosti zbog etničkog porekla ili seksualnosti, kao i stranih saveznika/ca i drugova/arica. Poslednji su znatno pomogli u

posredovanju u komunikaciji između feminističkih grupa iz različitih regiona Jugoslavije tokom rata, u doba zatvorenih granica i blokirane komunikacije”.

„Većina mojih sagovornica/ka pripada gradskim i obrazovanim slojevima, a dolaze iz različitih društveno-ekonomskih miljea. *Mnogi/e su veteran/ke levičarskog jugoslovenskog disidentstva, a sve/i se identifikuju kao antifašisti/kinje.* Neki/e su odrasli/e u porodicama koje su pružale otpor fašizmu i delile/i su sa mnom priče o majkama i bakama partizankama i drugima koji su se borili “za svoju zemlju” u Antifašističkom frontu žena (AFŽ), pokretu otpora protiv nacizma osnovanom 1942. godine. Čini se da zaostavština ženskog učešća u antifašističkom otporu i doprinos partizanki političkoj slobodi žena (posebno s obzirom da je sećanje na njih izbledelo tokom ere socijalizma) kod mojih sagovornica/ka znači da su strasna posvećenost feminizmu i antifašizmu konstitutivna i ključna komponenta njihovog političkog subjektiviteta i istorije”.

“Moji/e sagovornici/e su imali između dvadeset i sedamdeset godina i uglavnom su, ali ne isključivo, to bile žene: antiratni aktivizam, po kritičkoj imaginaciji ŽuC, nije rezervisan samo za žene. A ipak, mada se tehnički ne radi o samo ženskoj grupi, njeni/e članovi/ice – žene i muškarci – instistiraju na nazivu *Žene u crnom*”.

“Tokom niza jugoslovenskih ratova, moje sagovornice su podržavale ili učestvovala u raznim feminističkim projektima kao što su Centar za ženske studije, Autonomni ženski centar protiv seksualnog nasilja i Feministička 94. Kroz višeslojno političko angažovanje, grade feministički antiratni diskurs, i tako dolaze do odgovora na pitanje o (ne)moгуčnosti pretvaranja nerazumljivih i neožaljivih vidova života i smrti u shvatljive političke forme”.

“Aktivistkinje/i sa kojima sam radila potiču iz srpskog i etnički mešovitim miljea. *A ipak se opiru da ih identifikuju kao Srpkinje,* što je etno-nacionalno identifikovanje koje za njih već dugo predstavlja sinonim nacionalizma i kulture rata, nataloženih u njihovim životima i odnosima. Stoga je aktivizam, za njih, način *od-postajanja* (nacionalnim) subjektima. *Većina smatra sebe osobama „bez nacionalnosti“ i ne smatraju da pripadaju bilo kojoj konkretnoj nacionalnosti* upravo zbog nasilja i isključivanja kroz koja se konsoliduju kategorije nacionalno samo-identifikovanih moćnika. Druge/i pokušavaju da se smeste u procepe reifikovanih i rutinskih režima identifikacije”.

“Većina mojih sagovornica/ka smatra da je *Srbija Slobodana Miloševića* sila koja je ubila Jugoslaviju. Aktivisti/kinje sa kojima sam sarađivala *jednoglasno se odriču etno-nacionalne logike i polaze od prezrenog položaja „nelojalnosti“ kao ne-samo-identitetskog znaka neposlušnosti*”.

“Aktiviste/kinje ŽuC-a sam sretala u prostoru obeleženom zajedničkim političkim i intelektualnim privrženostima. *Ali smo se, s obzirom na njihov kritički stav prema srpskom nacionalizmu, s jedne strane, i zvaničnu grčku poziciju u vezi sa sukobom u Jugoslaviji koja*

ide u prilog srpskoj strani, s druge strane, sretale/i i u prostoru uzajamnog otuđenja od „naših sopstvenih“ formi i normi nacionalne pripadnosti/socijalnosti”.

Žene u crnom: kako i zašto su počele? – iskazi intervjuisanih aktivistkinja, arhiv ŽUC-a

“Počev od proljeća 1991. učestvovala sam u nekoliko međunarodnih karavana. Čula sam za Žene u crnom. Išli smo u Sarajevo sa Mirovnim karavanom. Prva akcija Žena u crnom se na Balkanu odigrala u Sarajevu 27. septembra 1991. godine. Ta akcija mi je pružila veoma moćan osjećaj, i fizički i psihički. Po povratku u Beograd sam i dan i noć radila na tome. Tako su 9. oktobra 1991. nastale beogradske Žene u crnom...” (*Stasa Zajović*).

“Osećale smo odgovornost da učinimo nešto protiv rata, da preuzmemo odgovornost koju nismo imali. Počeli smo da mislimo da postoje alternativni, nenasilni načini otpora ratu u sopstvenoj zemlji. Neda, učesnica u oružanom otporu tokom Drugog svetskog rata, počela je sa nama da promišlja alternativne vidove otpora. Osećale smo odgovornost da učinimo nešto protiv rata, da preuzmemo odgovornost koju nismo imali. Počeli smo da mislimo da postoje alternativni, nenasilni načini otpora ratu u sopstvenoj zemlji. Neda, učesnica u oružanom otporu tokom Drugog svetskog rata, počela je sa nama da promišlja alternativne vidove otpora” (*Stasa*).

“Imala sam potrebu da pokažem da sam protiv toga što se dešavalo. Nisam ja bila javna ličnost; niko me nije pitao za mišljenje, ali kao građanka sam osećala potrebu da izrazim svoje protivljenje. Stajanje na ulici sa antiratnim porukama – bilo je obaveza i odgovornost prema sebi samoj, mojoj deci, svima nama koji ovde živimo i ovde smo rođeni. Svake srede, u pola četiri popodne, sastajale smo se i stajale na Trgu. Ti trenuci u kojima smo stajale i šaputale s prijateljicama, razmenjujući informacije o dešavanjima, i to što smo imale priliku da to radimo, da se zajedno borimo, omogućilo nam je da sve izdržimo, i neodobravajuće poglede prolaznika i njihove uznemirujuće reči” (*Ljuba Minić*).

“Naše učešće u antiratnom pokretu nema nikakve veze sa prirodnom ulogom ili majčinskom dužnošću, već se radi o političkom izboru i opredeljenju. Mi smo protiv militarista, ratnih huškača i nacionalista. Ne dopuštamo da govore u naše ime” (*Stasa*).

“Rad žena u mirovnim grupama se podrazumeva, to je nevidljivi, tegobni, ženski rad; to je deo “naše” uloge. Brinuti se o drugima, tešiti, skrivati, vidati rane, hraniti. Bolno saznanje da rat nas žene vraća u još rigidnije patrijarhalne uloge. Bolno saznanje da mirovni pokret takođe ponavlja neke patrijarhalne modele. Kod feministkinja – pacifistkinja to je izazvalo ozbiljne dileme: želele smo da naše prisustvo bude vidljivo, da ne bude posmatrano kao nešto “prirodno”, kao deo naše ženske uloge. Želele smo da se jasno shvati da to što radimo jeste naš politički izbor, radikalna kritika patrijarhalnog militarističkog režima; nenasilni otpor protiv politike koja uništava život, progona ljude, ubija gradove, uništava ljudske odnose” (*Saopštenje Žena u crnom, 1993.*).

“Mi, izdajnice i ponos Srbije. Mi ne radimo šta nam propisuju: niti naričemo na grobovima, niti smo bolničarke. Drugim rečima, odbijamo da čistimo prljavštinu koju muškarci ostavljaju za sobom. Ne, tako se ništa ne može promeniti. Radimo na dubljem nivou, menjajući te uloge. Izvele smo mala čuda u nekim pogledima. Što se mene tiče, ne pripadam ničemu i nikome, samo ŽuC. (...) Zнала sam da za mene tu nema budućnosti. Ali nadala sam se da će žene poput mene negde pronaći jedna drugu. I konačno i jesmo. Rat je tek izbio. Moj stav prema ratu već je bio isti onaj koji ću kasnije naći u ŽuC: hrabar i ljut. Kada sam 1992. naletela na ovu grupu, mogla sam da podvedem sve pod jedno ime. Bila sam umorna od samoće. Više nisam bila luđakinja, koja mnogo traži ili ne zna šta hoće. Našla sam dom u trenutku kada se sve raspadalo. Jasno je da moj odnos prema ŽuC ide iz srca” (*Saša Kovačević*).

“U zimu 1992, u prvom stanu Žena u crnom u ulici Marka Kraljevića ispod pijace, u uglu kod prozora Dejan Nebriđić je kucao na pisačkoj mašini. Iznad stola okačio je poster sa fotografijom dvojice mladića čija lica se dotiču u nežnom trenutku. Ta slika nosila je ljubavnu nežnost između dva muškarca koju istorija moga grada nikada ranije nije bila videla na javnom mestu. Dejan Nebriđić je ušetao u Žene u crnom i rekao: Ja sam ta!” (*Miloš Urošević i Lepa Mlađenović*).

“Prvi veći događaj koga se sjećam sa ŽuC bio je međunarodni skup na Ribarskom ostrvu. Pravila sam sendviče za sve žene, mislila sam da ćemo ogladnjeti a 1993. u prodavnicama ništa nije moglo da se nađe. Skup mi je bio otkrovenje. Shvatila sam da nisam sama u tim teškim godinama” (*Senka Knežević*).

“Jednom nas je, tokom rata, bilo samo tri na trgu. Zbog jake zime? Zbog rata? U svakom slučaju, pojavilo se samo nas tri. Bilo je to 1993. ili 1994. Ne možete da zamislite atmosferu i reakcije. Tri žene stoje u centru grada i protestuju protiv rata. Nezamislivo. Prolaznici su nas psovali, pljuvali. Ali ja sam se osećala ponosno, nimalo uplašeno. Bila sam tako skrhanja da me nije bilo briga. Naša okupljanja svake srede su bila poput daška svežeg vazduha koji mi je spasavao život, iznova i iznova. Za mene je to bio način da izrazim svoju različitost; način da kažem da ja, Saša, nemam nikakve veze s njima (*Saša*).

„ŽuC su mi 1990-tih spasile život“ (*Ildiko Erdei*).

Kako se izjašnjavamo? - O Jugoslaviji, jugoslovenstvu...

Izjave iz knjige intervjuisanih aktivistkinja:

“Ranih 1990-tih bila sam uznemirena, jer sam veoma volela bivšu Jugoslaviju. Odgajana sam u antifašističkoj atmosferi. Majka mi je bila članica antifašističke omladine. S takvim poreklom, suočila sam se sa situacijom u kojoj volim Jugoslaviju – ljubavljju utemeljenom u političkoj istoriji moje porodice, moje bake i moje majke – ali sam na kraju morala da dignem ruke od Jugoslavije koja nas je vodila u rat. Kada je Jugoslavija bila na ivici raspada.

morala sam da razrešim taj konflikt u sebi. Morala sam da se odreknem Jugoslavije (...). Da, ja volim tu zemlju, spontano bih je označila kao svoju zemlju. Ali to mi više nije potrebno. I nisam želela da platim nikakvu cenu rata. Sada, kada me neko provocira, kažem „Ja sam iz Jugoslavije. Rođena sam u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji“. Ne odustajem od Jugoslavije. Kada želim da izbegnem da kažem da sam iz Srbije, ja kažem „Iz Beograda sam“. Žarana Papić je imala običaj da kaže „Ja sam iz Vojvodine“. Imala je tu ideju lokalnog, regionalnog identiteta. Ili bi rekla: „Ja sam sociološkinja“ (*Slavica Stojanović*).

„Činjenica da sam iz Bosne jeste igrala ulogu u mojoj odluci da se pridružim ŽuC-u i u mojoj odanoj otvorenosti za ono čemu su one posvećene. Dale su mi vazduha za disanje“. Fika je rođena u Mostaru i aktivistkinja ŽuC je postala 1994., tokom demonstracija ŽuC za Sarajevo. Dok je sedela na klupi na beogradskom Trgu Republike, primetila je grupu žena u crnom kako stoje u tišini i drže natpise kojima pozivaju na solidarnost sa narodom u Bosni. Prišla im je i odmah odlučila da se pridruži skupu, isprva u vidu gesta solidarnosti sa gradom njenog detinjstva – jer je upravo bila čula preko jednog italijanskog kanala za gađanje mostarskog mosta. Od tada je u pokretu“ (*Fika Filipović*).

Zinaida Marjanović je takođe iz Bosne, iz Banja Luke, i u Beograd se preselila više od deset godina pre rata. Identifikuje se kao „Bosanka koja živi u Srbiji“ u etnički mešovitom braku. Raspad Jugoslavije smatra kritičnim gubitkom u sopstvenoj i istoriji svoje porodice:

“Raspad Jugoslavije me je mnogo koštao. Osjećala sam se kao da se sve raspalo. Posebno što smo svi zajedno živjeli u Bosni. Ali, zbog rata, sada bi ja trebalo da sam jedno a moja deca drugo. Ne znam šta bi tačno moj muž trebalo da bude. Nekada smo svi bili Jugosloveni i pre rata sam se i ja tako izjašnjavala. Ali sada smo dovedeni u položaj da bi trebalo da se nacionalno izjasnimo. Još gore, prisiljeni smo da se nacionalno odredimo s obzirom na vjeru. Mada ja to još ne priznajem, ja sada živim u tri države: u Bosni, Hrvatskoj i ovdje. Nedostaje mi Jugoslavija. Posle rata sam plakala gdje god da krenem. Nedostaje mi i ne mogu da podnesem sve te granice. Osjećam se duboko uvrijeđeno i povrijeđeno raspadom zemlje“.

Snežana Tabacki, koju prijatelji zovu Barči, arhitektica u penziji, poreklom je iz Makedonije, a preselila se u Beograd zbog školovanja i posle studiranja:

“Svih tih godina ja nikada nisam primetila problem nacionalističkih tenzija. Verovala sam u jugoslovenski multikulturalizam. Međutim, čak i pre Miloševićevog uspona na vlast, mogla sam da prepoznam šta će uslediti. Kao neko ko pripada drugačijoj etničkoj zajednici, mogla sam da osetim oživljavanje nacionalizma. To me je uplašilo, pošto ne pripadam dominantnoj grupi. Kasnije, kad je Milošević došao na vlast, stvari su postale još gore sa jačanjem nacionalizma: počeli su preteći pozivi telefonom sa porukom da bi trebalo da se vratim u Skoplje. Sada sam duboko u sebi sahranila san o bivšoj Jugoslaviji. Imali smo je i uništili smo je. Titov Pokret nesvrstanih je bio moćna politička ideja u datom

istorijskom kontekstu. Bio je to divan osećaj da vaša zemlja ne potpada ni pod jedan dominantni politički blok – bilo NATO ili Varšavski”.

Saša Kovačević, aktivistkinja ŽuC sa kojom sam tokom rada na terenu postala dobra prijateljica, postavlja neloyalnost i u okviru suprotstavljanja etno-nacionalnoj regulaciji identiteta i pretpostavke kritičkog političkog subjektiviteta:

“Kada se Jugoslavija raspala, ostala sam bez zemlje, pošto sam rođena u Hrvatskoj. Bila sam u istoj istuaciji kao sve te hiljade izbeglica. Preko noći sam ostala bez državljanstva. Prijavila sam se da ga dobijem i, kao i svi, morala sam da čekam pet godina. Pet godina sam imala samo to parče papira koje potvrđuje da sam podnela zahtev. Putovala sam s tim, u doba kada su ljude kidnapovali iz vozova i autobusa. Moje ime zvuči i srpsko i hrvatsko. Neko bi mogao da kaže: „Ona je Hrvatica, otarasi je se“ (*Saša*)

Neda Božinović (1917 – 2001.), koja se pridružila partizanima i borila protiv fašizma tokom Drugog svetskog rata, kasnije je postala sudinica Vrhovnog suda i savezna ministarka u komunističkoj Jugoslaviji, doajenka Antifašističkog fronta žena. U oktobru 1991. bila je među prvim feministkinjama koje su počele sa tihim demonstracijama protiv rata i srpske vlade:

“Još od 1936. godine ja sam antifašistkinja i aktivistkinja za ženska ljudska prava, borim se za mir, toleranciju, zajednički život, ravnopravnost. Preživjela sam rasturanje moje zemlje, bivše Jugoslavije i da bih to preživela izabrala sam da budem Žena u crnom da bih spasila vrednosti koje predstavljaju moj život.”

Politička filozofija i etički principi ŽUC-a u analizi Atene Atanasiju: šta je 'borbena žalost' ŽUC-a u tumačenju autorke knjige? U čemu se sastoji politika disidenstva, nepristajanja, neposlušnosti ŽUC-a?

Šta je 'borbena žalost' ŽUC-a?

Politika žalosti oduvek počiva na rodnoj, srodničkoj i nacionalnoj normativnosti. Međutim, u politici transnacionalnog feminističkog i antimilitarističkog pokreta Žena u crnom izvodi se problematično izmeštanje ženske žalosti kao nacionalne i porodične/majčinske obaveze. Moje istraživanje me je tokom protekle decenije činilo sve svesnijom da ŽuC preustrojavaju, razgrađuju i obrću glavne narative nacionalnog sećanja i žalosti, kako bi zahtevale odgovornost onih koji smišljaju, ili upravljaju tim glavnim narativima. ŽuC podriva normativnu ulogu koju ženama dodeljuju nacionalizam i srodnički normativi kroz novo otelotvorenje žalosti izvan dozvoljenih granica prikladne ženstvenosti i odanosti naciji.

ŽUC-ova borbena žalost - ŽuC pokazuje performativne procese kolektivnog osporavanja šablona rodne, srodničke i nacionalne normativnosti; strategije feministkinja koje iskazuju žalost i sećanje uprkos i nasuprot biopolitike rata i njenih pratilaca kao što su heteronormativno krvno srodstvo i militaristički nacionalni suverenitet.

Žaljenje 'neprijatelja' i društveno nepodobnih - Ova grupa političku nepokornost prevodi u srž žalosti za društveno nepodobnima za žaljenje u okviru biopolitičkih arhiva teritorije, nacije i rata; na raznim mestima gde izvode akcije, aktivisti/kinje uspostavljaju mreže komemorativne solidarnosti i prijateljstva sa zajednicama „drugih“ ili drugima u istoj naprsloj zajednici, a koji su zvanično pretvoreni u „neprijatelje“ i kao takvi nasilno odbačeni.

Žaljenje ŽUC-a suprotstavlja se militarističkoj kulturi smrti, ili onome što aktivistkinja ŽUC-a Staša Zajović određuje kao kult „nekrofilije... (na tu opčinjenost smrću i grobovima posebno ukazuju iskazi tipa 'srpske granice – to su srpski grobovi')”.

ŽuC uzdrma temelje žalosti na kojima počiva podobnost žene kao majke u nacionalizmu. Žaljenje ŽUC-a je subverzivno.

Javno stajanje u centru grada nudi alternativno značenje crnine i, u stvari, samog čina žalosti. Da, žene nose crninu kada su u žalosti. Ali aktivisti/kinje ŽUC-a drugačije žale. (...) mnoge žene u ŽuC nisu i same majke ili, ako jesu, ne stavljaju poseban naglasak na majčinstvo' (Adriana Zaharijević).

ŽuC „žali drugačije” - upijanjem bola drugih, onih nepodobnih imena, nepodobnih žrtava...

Na našim stajanjima, mi smo na mestu žrtava nacionalizma, onih koje nemaju načina da govore i, istovremeno, na mestu živih, ali za čije se živote često misli da nisu vredni življenja (Miloš U.).

Kritičko angažovanje ŽUC-a na nemogućoj žalosti - izgradnja saveza sa onima koji su prokaženi kao suvišni i potrošni – korenito vezivanje za gubitke (drugih) koji se poriču i pretvaraju ih u polemičnu priliku za antinacionalistički i antifašistički feminizam. Kroz nemoguću žalost, ali i žaljenje nemogućeg, ove aktivistkinje oživljavaju osećaj utvarnog priznanja drugog i odgovornosti prema njemu. (...) *Odgovornost prema drugom ovde podrazumeva poštovanje otpora drugog tehnologijama žalosti* (Derida).

Aktivističko žaljenje ŽUC-a ne podrazumeva puko ponavljanje humanitarne biopolitike patnje, već pre praktikuje kritičnu emotivnost koja podriva shvatanja o pravom mestu ženskog žrtveništa u odnosu na falocentričnu logiku nacionalizma.

Naša je žalost surova. To je žalost bez sentimentalnosti. (Slavica Stojanović, intervju sa autorkom).

Žaljenje za SFR Jugoslavijom kroz aktivizam ŽUC-a?

Tokom saradnje sa aktivistima/kinjama ŽUC, A. Atanasiju uviđa da se ne ne 'žali' za sistemom 'realnog socijalizma', sistema koji je 'sahranjen usponom nacionalizma u nedavnoj istoriji, **već su to pre antifašistička istorija i nerealizovani potencijal multikulturalnog suživota, mimo i izvan etno-nacionalne čistote i fiksnosti.** Ovi aktivisti/kinje su **vezani za „Jugoslaviju“ kao mesto**

otpora koje treba održati polazeći od ograničenja gubitka, a ne kao za izgubljeno poreklo koje treba obnoviti.

Kao što su mi poverile/i neke/i moji/e srpske/i sagovornice/i, ako su se i osećale/i Jugoslovenkama/ima pre ratova, srpska politika eksproprijacije jugoslovenskog identiteta za etno-nacionalističke potrebe onemogućila im je da se dalje identifikuju kao Jugoslovenke/i.

Srpski identitet je, s druge strane, za njih, izjednačen sa nacionalističkom i militarističkom ideologijom „države agresora“, i stoga ga se izričito odriču i uzimaju feminizam za prostor prisilnog – mada paradoksalno i omogućujućeg – beskućništva i spornog državljanstva.

Simboli ŽUC-a – estetika antiratnog otpora

Subverzivni, transformativni potencijal 'stajanja'...

Aktivistkinje/i ŽuC obučene/i u crno stoje u miru i tišini, obično u vreme špica, na centralnim gradskim tačkama i bučnim raskrscima ili kulturnim nacionalnim mestima kao što su trgovi, istorijski spomenici i linije podela. Efemerna „monumentalnost“ njihovog stajanja u tišini, kao telesni vid istrajavanja i protesta, preokreće i remeti monumentalnu topografiju sećanja i pretvara je u performativno polje osporavanja i neslaganja. Pozicioniranjem svojih političkih tela u centru polisa, kao sredstvom otelotvorenja sopstvenih i ambivalentnih i neizvesnih linija demarkacija (ne)pripadanja, aktivistkinje/i ŽuC aktualizuju višeslojne modalitete zastoja kao stajanja u miru ali i zauzimanja stava i položaja: istovremeno nepomičnog i bundžijskog.

Iz teksta A. Atanasiju, a na osnovu razgovora sa aktivistima/kinjama, mogu se izvesti sledeći modaliteti, činovi i motivi 'stajanja':

Aktivistička praksa mirnog stajanja u javnosti – kao stajanje u mestu i stajanje jedne uz drugu nasuprot jugoslovenskim ratovima i posleratnim brigama.

Stajanje remeti načine na koje se tela raspoređuju da sačinjavaju i nastanjuju naciju - u borbenoj politici ŽuC, kolektivna sposobnost istrajavanja, preživljavanja i revolta poziva se na širu, zajedničku – mada rasparčanu – socijalnost koju regulišu odnosi moći i, posebno, ratne moći. Kolektivni otpor proizilazi iz gubitka i podnošenja gubitka i iskazivanja gubitka kroz stvaranje alternativnih spona pripadnosti; on je, na kraju krajeva, ono što omogućava da se preživi – mada ne nužno i da gubitak postane manje nepodnošljiv.

Stajanje ŽuC preoznačava teritoriju pamćenja vrednog, uprkos i nasuprot normativnim premisama krvnih veza, otadžbine i rodni i srodničkih kodova koji ih utemeljuju i održavaju. Tipičan nacionalni spomenik upisuju kao simbol antiratnog aktivizma.

Stajanja kao događaji – ili stajanja kao uprostoravanja i uznemiravanja – na Trgu Republike (u Beogradu) stajanja se odvijaju u sugestivnom rasporedu u odnosu na nadvisujući prostorni označitelj Kneza Mihaila, koji ističe konstitutivnu ulogu

militarizovane muževnosti u proizvodnji „nacionalne simbolike“ (Berlan). Položaj tela aktivistkinja/a, postojano ali i kratkotrajno suprotstavljen monumentalnoj arhitekturi, podvlači i usložnjava imperativ sećanja kroz otvaranje za uznemirujuća pitanja za koja rat zahteva da budu izbrisana.

Stajanja – živa arhitektura – živi spomenik - aktivistkinje/i ŽuC zauzimaju centralni beogradski trg, iskazujući utvarni pluralitet tela, prisutnih i odsutnih, živih i neživih. Borbena pojava ŽUC-a u javnosti nalikuje onome što Sesilija Sosa, u radu sa Majkama sa majskog trga u Argentini, tako prikladno opisuje kao „živa arhitektura“. Sosa govori kako su za više od trideset godina, ove žene postale živa instalacija beskrajne traume: spomenik „koji zauzima krajolik centralnog trga u Buenos Ajresu u ime 30.000 nestalih“.

“Na najformalnijem mestu, u centru Beograda, mi teramo građane ove zemlje da se suoče sa onim što žele da zaborave... Naša politika je istovremeno i nehijerarhijska i antinacionalistička i antiseksistička i antihomofobična... Na našim stajanjima, mi stojimo umesto onih koji nemaju načina da govore i, u isto vreme, umesto onih koji su živi ali za čije živote se uobičajeno smatra da nisu vredni življenja” (Miloš).

Crnina

Crninu nose žene zbog smrti bliskih osoba. Mi crninu nosimo zbog znanih i neznanih žrtava ovog rat, zbog razaranja gradova, proterivanja ljudi sa njihovih staništa, uništavanja odnosa među ljudima samo zato što pripadaju drugoj naciji, veri ili političkom uverenju. (*Saopštenje Žena u crnom, 10. jun 1992.*)

Crninu nosimo zbog smrti svih žrtava rata i nasilja, a pre svega žrtava zločina počinjenih u naše ime; tokom ratova na prostoru bivše Jugoslavije naša crnina je bila javni čin pobune protiv politike rata, nacionalizma, militarizma. Nakon rata crninom pokazujemo da smo protiv poricanja i zaborava zločina; crnina je opomena, crninom podsećamo na zločine počinjene u naše ime, tražimo odgovornosti za njih. Crninu koristimo u svim uličnim manifestacijama vezanim za ratove, komemoracije povodom zločina, pre svega onih koji su počinjeni u naše ime, ali i svih drugih zločina. (*Saopštenje ŽUC-a, 2020.*)

“Ja lično volim crnu odeću. Međutim, u političkom smislu, verujem da crna boja izražava istovremeno i žalost i protest. Neke ljude iritira, pošto misle da smo zloslutnice. Ranije, kada bi me videli u crnom, ljudi bi se zabrinuli da mi nije neko u porodici umro, ali danas im je moja crna odeća signal da sam žena u crnom” (*Ljiljana*).

“Kod nas tu radi o dekonstruisanju tradicije žalosti. Na neki način, to je svojevrsna uniforma; moramo da nosimo uniformu zato što od mnoštva tela želimo da stvorimo jedno. To je uniforma koja nije uniforma. To je nešto što u stvari na neki način pripada ženskoj kulturi. Crno je zaista ozbiljno i tužno, ali ne možemo da poreknemo ni da je rat tužan. Crno je i minimalistička boja, način da se otkloni sva sentimentalnost, uključujući i

sentimentalnost žalosti. Naše usmerenje je suprotno od usmerenja žena u žalosti. Naša žalost je surova. To je žalost bez sentimentalnosti” (*Slavica S.*).

“Crna boja kod Žena u crnom je javna, politička boja pobune. To je znak revolucionarnog izmeštanja dominantnih pretpostavki – bile one rodne, nacionalne ili seksualne – sećanja i žalosti. U svom političkom životu performativne boje feminističkog antiratnog aktivizma, ona podrazumeva raskid sa memorijalnom ideologijom obožavanja mrtvog ratnika” (*Stasha*)

Ćutanje - tišina

Odvija se u javnom prostoru kao čin osude svih koji proizvode rat i nasilje, pre svega u državi i zajednici u kojoj živimo a potom i svim ostalima. “Ćutanje smo odabrale jer nemamo reči da izrazimo tragedije, patnje, bol koju izazivaju ratovi i nasilje. Ćutanje smo odabrale jer su nam nedostajale reči da izrazimo ogorčenost protiv države organizovanog zločina za vreme režima S. Miloševića a nakon pada tog režima protiv institucionalno organizovanog poricanja zločinačke prošlosti” (*Saopštenje ŽUC-a, 1991.*).

“Odbijamo da učestvujemo u kakofoniji praznih reči izgovorenih s najboljim namerama, ali koje ipak mogu biti izbrisane ili se ne čuti od zvuka hitne pomoći u prolazu ili obližnje eksplozije bombe... *Naša tišina je vidljiva.* Pozivamo žene da stanu uz nas, razmišljaju o sebi i ženama koje su silovane, mučene ili ubijene u koncentracionim logorima, ženama koje su nestale, čiji voljeni su nestali ili ubijeni, čiji domovi su uništeni” (*Saopštenje ŽUC-a, 1994.*).

Uznemiravajuća tišina - može da izbací iz koloseka, makar i privremeno i nepredvidivo, navodne istine koje pretenduju da odrede šta se kvalifikuje kao čujna i razumljiva diskurzivnost u vladajućim narativima nacionalizma i falogocentrizma.

Borbena tišina - aktivističkih stajanja polaže pravo na političku imaginaciju u bavljenju narativima koji tek treba da se čuju. To je način da se povrati performativna moć svedočenja nečujnih i diskvalifikovanih glasova izvan prostora autoritarno odobrenog govora ili, barem, pored njega. *Borbena tišina* ŽuC usmerena je protiv „epistemološkog nasilja“ koje podjarmljuje ili eliminiše prostor iz koga „podređeni mogu da govore“ (Spivak). *Borbenost* je izvan suprotnosti aktivno-pasivno. Ona podrazumeva i tera nas na otvorenost ka drugima, razmišljanje u delovanju, istrajavanje, reagovanje, opiranje i angažovanje.

Bundžijska/buntovna tišina - umesto političke suzdržanosti, tišine, politički aktivizam ŽuC reaguje i kviri mašinu normativne repetitive koja od politike pravi odjek suverenog Logosa.

“*To [tišina] je dekonstrukcija, ti ćutiš, ne želiš da ponavljaš ono što oni od tebe traže*” (*Stasha*).

Angažovana tišina izvodi ono što se do tada nije čulo - ono što je zamračeno jezikom političkog ili sudskog govora. Drugim rečima, teži pravednosti prema neizgovorivosti, kao da je to moguće.

Glasna tišina razotkriva političke potencijale - vida otpora vlastima, suprotnog i pasivnoj agresiji i istorijskoj uobičajenosti ućutkivanja.

“Glasna tišina se ruga tišini koju nameću ženama... Ona je pobuna protiv načina na koji žene politički i društveno ućutkuju” (Lepa).

Solidarna tišina – aktivistkinje/i ŽuC afirmišu odnos sa nepodobnim drugima koji su smešteni izvan tog prostora i postranjeni kao spoljni neprijatelji. Upravo kroz ovu političku performativnost samopostranjenja i utvarologije bave se poreknutim sećanjima na one odstranjene ili izbrisane iz *polisa*.

Hrabra tišina ili tišina kao hrabrost - nemir koji ove aktivistkinje unose u javni domen izgovorljivosti pokazuje hrabrost –pojam koji Fuko povezuje sa kritičkim radom – ne samo kao rezervisanu za verbalne činove izgovaranja istine, već pre iskazanu kroz višestruke otelovljene činove, gestove i estetike koje omogućavaju razvoj kritičkih obrazaca odjarmljivanja i odnosnosti.

„Hrabrost, mogli bismo reći, jeste privrženost istrajnosti i odlučnosti uprkos riziku, neizvesnosti i strahu“ (Holovej Sparks). Hrabrost se javlja kao istorijski situiran performativni etos kolektivnog istrajavanja, otpora i političkog angažmana.

U čemu se sastoji politika disidenstva, nepristajanja, neposlušnosti ŽUC-a?

Rodno izmeštanje/subverzivni karakter roda: osnovane kao ženska mirovna grupa, pokrenuta od žena, osmišljena od žena, ali:

‘Rod se javlja kao nijansiran prostor kritičkog senzibiliteta i opšte identifikacije političkog aktivizma. Menjajući termin „žene“, ove/i aktivistkinje/i osvajaju, upadaju na politički afirmativan i izrazito feministički način u prostor (patriotskog) majčinstva a za odbacivanje rodni propisa i naredbe.

Oznaka „žene“ za Žene u crnom, koristi se ne samo instrumentalno, već pre kao mesto kritičkog preinačenja značenja kroz koje se dovodi u pitanje dugotrajna legitimnost rodni zahteva.

Za njih naziv „žene“ bio – i jeste – ujedinjujuća tačka u otporu nacionalističkim obrascima normalizacije i odbacivanja.

Disonantni maskuliteti: Muškarci u ŽuC-u

Dovodeći u pitanje rodnu čistotu i polaritete, ŽuC pokreće ključna politička pitanja preoznačavanja i identifikacija mimo fiksiranih, falogocentričnih rodni i polni kategorija.

Dragan Protić, poznat među prijateljima i kao Prota, podelio je jednom sa mnom svoja osećanja i razmišljanja muškarca među ženama u aktivizmu:

“Meni nikada nije bilo važno da prebrojavam žene ili muškarce, niti da se ubrajam u žene ili muškarce. Ne želim da me smeštaju na standardna i predvidljiva mesta. Sviđa mi se da stalno tragam i kod ŽuC je tako važno to što omogućavaju traganje. To dozvoljavanje različitosti je karakteristika ŽuC-a”.

Na sličnom tragu, Goran Lazin ističe koliko kod ŽuC ceni „otvorenost u pogledu roda i seksualnosti”. Odista, za Protu i Gorana, kao i druge aktiviste/kinje, antinacionalistički i feministički politički subjektivitet bez granica ne znači samo prelaženje granica u prostornom smislu, već i živuće iskustvo rodnog egzila.

Podrška pobunjenicima protiv rata - dezerterima, prigovaračima savesti - u kontekstu sve jače ratne groznice i nacionalističke mobilizacije, kada je nacija zahtevala odlučnu i nedvosmisleno lojalnost orodnjenih podanika/ca, ovaj kolektiv je, uz feminističke grupe u Hrvatskoj i Sloveniji, protestovao protiv prisilne mobilizacije i suprotstavljao se rastućem nacionalističkom zanosu i svim njegovim rodnim implikacijama.

„Jednog dana, policija je došla u tri ujutru da me vodi. Bio sam spreman na ono što je trebalo da uradim kada dođu. Majka mi je rekla: „Sad će da te prebiju”. Tiho sam joj odgovorio: „Ne brini, ne mogu mi ništa”. Sledio sam ih do policijske stanice, gde su me ispitivali. Pitali su za detalje. Rekao sam im da sam aktivista, mada to još nisam bio, da sam za mir i da sam gej. Dobrovoljno sam rekao da bih civilno da služim vojni rok. Rekli su da sam čak i za to nesposoban. Odgovorio sam: „Slažem se, neposoban sam”. Rekli su: „Onda ćemo te upisati, u skladu sa zakonom 81., kao psihijatrijski nesposobnog za služenje vojske”. Odgovorio sam: „Da, emotivno sam nezreo da ubijam druge” (*Miloš*).

Begunci od „vojne obaveze” suočavali su se sa strogom kaznom, poput gubitka građanskih prava, zatvorske kazne do dvadeset godina i, po Zakonu o nasleđivanju iz 1995. godine, sa oduzimanjem prava na nasledstvo onim beguncima koji pobegnu u inostranstvo da bi izbegli mobilizaciju (o čemu su pisali Bojan Aleksov i Staša Zajović). Pritom su prigovarači i dezerteri bili izloženi i svakodnevnim opasnostima stigmatizacije u društvu snažnih militarističkih impulsa:

“U nekim gradovima imena dezertera su ispisivana po banderama i oglasnim tablama (na mestima gde se stavljaju osmrtnice, čime se simbolički oglašavaju „mrtvima” a u materijalnom smislu se osuđuju na socijalnu smrt... zabeleženi su brojni fizički napadi i odmazde protiv majki dezertera (*Staša*).

Feminizam, antimilitarizam, antinacionalizam idu zajedno...

„Fascinantno mi je da kada povežete feminizam sa antimilitarizmom i antinacionalizmom, antinacionalizam počinje da poprira kvir odlike, da se otvara za osnažujuće subverzije.

Isto važi i za feminizam. Činjenica da je grupa otvorena za muškarce je jedna od tih praksi koje otvaraju nove prostore i za feminizam i za antimilitarizam” (Nađa Duhaček)

“Kada se nađem u prostoru kojim dominira mačizam, ja sam feministkinja. Kada sam sa ženama koje pričaju samo o nasilju u porodici, ja postavljam pitanje antimilitarizma. Neke žene pridružile su se pokretu iz pacifističkih i etičkih razloga i onda su usput naučile više i o feminizmu” (Stiša).

Disidentsko pamćenje ŽuC-a - odigrava se u centru grada a ne „izvan zidina *polis*“. Međutim, te zidine su fantazmatična topologija; tehnologija demarkacije podobnog mesta za nesankcionisane i za prezrene identitete. Verovatno u Beogradu nema „podobnijeg“ mesta za političku akciju uzdrnavanja takvih zidina u politici sećanja nego što je to Trg Republike.

Na Trgu se nalaze neke od najistaknutijih javnih građevina i nacionalnih spomenika Beograda: Narodni muzej, Narodno pozorište i spomenik Knezu Mihailu.

U jednoj takvoj areni se ŽuC okupljaju i izvode svoja disidentska sećanja, pretvarajući *spomenik*, uglavnom izgrađen radi komemoracije i glorifikacije nacionalne pobeđe, u *memorijal*, koji obično podseća na poraze i iskazuje žalost (Sturken). *Javna pojava političkih aktera u crnini re-memorijalizuje monumentalni javni prostor prekidom u kontinuitetu slave* (Fuko) čija je besmrtnost iskazana u arhitekturi i ambijentu.

Kao što sugerišu akcije ŽuC na Trgu republike u Beogradu, **jeretička upotreba trga** pokazuje da javni prostor nije ni inertni supstrat ni instrument društvene kontrole i subjektivizacije, već *postaje* posrednik borbenih društvenih odnosa (Kon).

Ova tela intervenišu ne samo na glavnom gradskom trgu i drugim važnim javnim prostorima, već se i angažuju u vanlokalnim i multilateralnim komemorativnim solidarnostima u raznim post-jugoslovenskim regionima: na primer, odlaskom u opsednuto Sarajevo, aktivnim učešćem u događajima u sećanje na Srebrenicu ili solidarnim radom u izbegličkim kampovima.

Odnos prema mestu u polis/gradu: trgovi, ulice – naš „službeni prostor“ (Škart), železničke stanice, dvorišti, memorijalni centri/spomen obeležja, ispred zdanja institucionalne ne/pravde...(Stiša).

Zauzimanje javnog prostora - prostora po/javnosti za obelodanjivanje onoga što se skriva, falsifikuje, potiskuje, poriče, briše...! (Stiša).

„Grad je „organ pamćenja“ a Beograd živi zaboravljajući i poričući...U Beogradu gde su trg ili trgovi u poslednjih dvadeset godina (sem kraćih uzleta emancipatorske pobune) postali mesta gde dominira politika homogenizovane, uniformne javnosti. U Beogradu su trg/ovi izgubili sadržaj i značaj 'agore'- mesta okupljanja, razmene novosti i mišljenja, gdje se sastaju građani...(L. Mamford). Umesto građana/nki, Beograd pretežno obitavaju tela/bića države-nacije, pre svega, većinske-srpske“ (Stiša).

“Zajedno sa Ženama u crnom, stajali smo na Trgu Republike 10. jula (2008.) držeći transparente Odgovornost i Solidarnost i Beograđanima projektovali film *Žene Srebrenice govore*, autorke Milice Tomić. Čudno je bilo to – Trg je u mraku, Srebreničanke se obraćaju Srbiji, Beograd čuti, tek poneko priđe i pljune nas” (*Boban Stojanović*).

ŽUC aktivisti/kinje zauzimaju položaj uznemiravajućeg subjekta označenog kao “unutrašnji neprijatelj” - naziv koji im se dodeljuje kao znak ponižavajućeg položaja, oni/e se udaljavaju od onoga čemu (ne)pripadaju, oni/e se udaljavaju od onoga čemu (ne)pripadaju, kako bi se povezali/e i reagovali/e na one postranjene kao spoljne neprijatelje. Postaju njihovi fantomski ostaci; zauzimaju prostor koji su stvorili oni odsutni. Ovi politički subjekti koji stoje u javnosti govore o isprepletenim traumama i potencijalima stajanja zbog gubitka, a nasuprot volji *polis*”.

Polaganje prava na javni prostor (Ulice su naše! I dalje smo na ulicama!) - uključuje tela koja izranjaju iz prostora i iznova se pojavljuju, *tela predviđena da budu previđena*, tela čije prisustvo kao da je neprisutno, tela u nesaglasju i, zasigurno, tela čije je pojavljivanje uvek pod znakom pitanja. Politički akteri sa kojima sam radila zauzimaju iznova javni prostor da bi sebe i druge učinili ranjivima i odgovornima za izmeštena sećanja i, konačno, za pojavu drugog u “organizovanom sećanju” *polis*.

Kritičko zauzimanje prostora u polis – stvaranje drugačije javnosti

„To nije samo kritičko zauzimanje prostora, već naša umetičko-aktivistička praksa intervencije u kontekstu podrazumava i aktivno stvaranje drugačijeg konteksta, drugačije javnosti: jer „kontekstualna umetnička (i aktivistička) praksa treba ne samo da rekonstruiše i prikazuje neki kontekst, već mora da prihvati da i ona sama aktivno proizvodi ili fabrikuje kontekst kojim se bavi“ (*Staća*).

Kontaminacija polis/grada i istorije drugošću - *polis* progoni „demon“ drugosti (...) njihov kolektivni projekat kritičkog pripadanja/čežnje odnosi se na čežnju za različitim načinom naseljavanja i suživota u *polis*, za alternativom normativnim definicijama homogene i ekskluzivne zajednice, sa svim svojim temeljnim implikacijama maskulinizma i heteronormativnosti. U prvi plan ističu ono što je u opasnosti da bude izgubljeno u etosu nacionalizma: mogućnost suživota; štaviše, modus suživota koji ne bi bio zasnovan na toj ukorenjenoj neravnopravnosti, već pre njoj aktivno suprotstavljen.

Kritički odnos prema rodnoj ravnopravnosti: gender mainstreaming državne politike rodne ravnopravnosti ne smemo brkati sa feminizmom: stalni izazov sa kojim se feministkinje suočavaju je:

Kako zadržati element aktivističkog disidentstva (nepristajanja) u kontekstu menadžerskog vidove rodnog *mainstreaming*-a?

Za te aktivističke grupe koje nerado prihvataju promene koje iziskuju rastuće kulture nevladinog učešća u vršenju vlasti i, istovremeno, teže da ostanu izvan obuhvata države i etno-nacionalnog

poretka nastalih država, ovaj izazov podrazumeva i goruća pitanja finansiranja i često zahteva oslanjanje na međunarodne donatorske organizacije (saradnja/partnerstvo sa državom itd.).

„Čini se da se aktivisti/kinje ŽuC isprečuju na putu tim sveprožimajućim mamcima. One/i su „i dalje na ulicama“, kao što kaže jedna od njihovih ključnih parola, pokazujući nepopustljivu borbenost ali i istrajnu političku privrženost javnim i od države i tržišta nezavisnim ciljevima”.

ŽUC i NVO-izacija...

Stalni izazov sa kojim se feministkinje suočavaju je kako zadržati element aktivističkog disidentstva u kontekstu kapitalističkog građanstva koje sve više neguje menadžerske vidove rodnog *mainstreaming*-a. Za te aktivističke grupe koje nerado prihvataju promene koje iziskuju rastuće kulture nevladinog učešća u vršenju vlasti i, istovremeno, teže da ostanu izvan obuhvata države i etno-nacionalnog poretka nastalih država, ovaj izazov podrazumeva i goruća pitanja finansiranja i često zahteva oslanjanje na međunarodne donatorske organizacije.

„ŽuC se ne uklapa u NVO standarde, i to iz dobrih razloga. Cena profesionalizacije bila bi odustajanje od disidentstva. Ali kako održati duh disidentstva i preživeti (da i ne pričamo kako živeti) kao aktivista/kinja i aktivistički kolektiv u sred svakodnevnog nasilja ostaje obeshrabrujuće pitanje” (*Hana Ćopić*).

„ŽuC je poslednja preostala grupa koja se odupire podsticajima uključivanja u opšte tokove i insistira na očuvanju elementa neslaganja. Međutim, to ima svoju cenu: grupa je marginalizovana i demonizovana“ (*Ildiko E.*).

ŽUC i karakter rata

„Mada osuđuju zločine „svih strana“ i priznaju „sve žrtve“, ŽuC se, kao dosledno antinacionalistička feministička grupa iz Srbije, bavi prevashodno i, detaljnije, nacionalističkom mobilizacijom i vojnom agresijom iniciranim u ime Velike Srbije i od strane srpskih i vojnih i paravojnih snaga bosanskih srba protiv muslimanskih i hrvatskih civila”.

„Aktivisti/kinje ŽuC se žestoko suprotstavljaju lokalnim i međunarodnim predstavama i ideološkim konstrukcijama koje svode taj rat na građanski rat među različitim „etničkim grupama“.

ŽUC i tranziciona pravda

Koncept pravde: ne može se svesti na krivičnu/retributivnu pravdu: rad ŽuC u Beogradu i drugim mestima post-Jugoslavije - radi se o zahtevu za pravdom kao procesom koji traje, ne svedenim na jurisprudenciju koja se odigrava u institucionalizovanim okruženjima. Moje istraživanje sa antinacionalističkim feministkinjama u Srbiji mi čini jasnim da je za ŽuC glavna osuda militarističke

ideologije i zahtev za pravdom iz antinacionalističke feminističke perspektive, pre nego promovisanje etničkog pomirenja ili slavljenje mirotvorne prirode žena.

“Ako se pođe od pretpostavke da formalni pravni sistemi nisu na strani žrtava i da, čak i ako se suđenja pokažu kao pravična, ne donose nužno pravdu za žrte, onda se mora tražiti alternativna pravda. Alternativna pravda je potrebna onima lišenima moći u političkom, građanskom i društvenom smislu” (*Adriana Z.*).

Umesto da prećutno pristanu na javni zaborav neželjene prošlosti u ime nacionalnog pomirenja i da zaceljuju rane na telu i psihi nacije, *kao što to nalaže njihova rodna uloga, ove/i političke/i akterke/i teže da politički mobilišu osećaj da nas danas progone nepravde i boli prošlosti.*

„Danas dominira diskurs koji gleda u budućnost. Govoriti o prošlosti se ne smatra prikladnim. Međutim, za nas je važno da insistiramo na tome“ (*Slavica*).

Pravda nije viktimizam: ova borbena politika ih čuva od moralističkih i terapeutskih računica proizvodnje žrtveničkih identiteta zasnovanih na traumama, kakvi postoje u liberalnim diskursima žrtveništa, ona ih i empatijski razdvaja od individualizacije i stigmatizacije antižrtveničkih diskursa dominantnih u desničarskom društvenom konzervativizmu (Koul). Onda za aktivistkinje/i sa kojima sam sarađivala izazov postaje kako se odaljiti od liberalnog upravljanja žrtveništvom ali i, još važnije, kako se suprotstaviti „antiviktimizmu“, da se poslužimo terminom Alison Koul: to jest, trendu poricanja i omalovažavanja žrtveništa.

Dakle, umesto da promovišu logiku stavljanja tačke, ove/i aktivistkinje/i naglasak stavljaju na bavljenje *budućnošću pravde, to jest, otvaranje horizonta pravde (Ženski sud).*

Za ove aktivistkinje/e, nasleđe rata i dalje živi – u ekonomijama normalizacije i poricanja – kroz različite primere u savremenom društvu, uključujući ćutnje i pretpostavke čvrsto usađene u svakodnevnicu. Za njih se sadašnje i buduće mogućnosti odgovornosti oblikuju kroz, i nasuprot, širim sklopovima moći – svakako širim od sudskih ustrojstava.

To je oblikovalo i njihov zahtev za pravdom kao beskonačan i kao prostor stalnih osporavanja, jer “Nikakva pravda nije moguća, piše Derida, bez načela odgovornosti pred onima koji su “žrtve ratova, političkih ili drugih nasilja, nacionalističkih, rasističkih, kolonijalnih, seksualnih i ostalih ratova, političkih ili drugih nasilja, nacionalističkih, rasističkih, kolonijalnih, seksualnih i ostalih nasilja kapitalističkog imperijalizma ili svih oblika totalitarizama”.

ŽUC – etika odgovornosti, nepristajanja, neposlušnosti...

ŽUC-u je stalo i do borbene politike odgovornosti izvan i mimo zvanične jurisprudencije, bilo okrivljujuće ili oslobađajuće od krivice. Za ŽUC pitanje pravde ne može se naprosto prepustiti sudskim okvirima, uključujući i one koji se tiču formalnog priznavanja ili nepriznavanja.

“U duhu Arentove, politička akcija ŽUC osvaja svet i, istovremeno, menja i reaktivira njegovu datost, udišući mu novi, nepredvidljiv i borbeni smisao. Radi se o političkoj akciji koja pokreće

shvatanje **kolektivne odgovornosti** mimo sudske logike zaključenja priče i posleratnih birokratija menadžerskog i sentimentalnog konsenzusa, koji su kloni konsolidovanju štetnih raspodela prepoznatljivosti i odgovornosti. Ona se bavi nepravednim i represivnim uslovima „ovde i sada“, tako što pokreće odgovorno delovanje prema sopstvenim neugodama, nerazrešenim ambivalentnostima i tekućim borbama. U istrajnoj političkoj uvremenjenosti ŽuC, odgovornost uvek tek dolazi i uvek je u nastajanju”.

ŽUC se zalaže za politiku odgovornosti pre nego za moralističko utvrđivanje krivice. U perspektivi mojih prijateljica/a, kritičko bavljenje politikom odgovornosti podrazumeva otvaranje mogućnosti pravde bez i mimo moralizatorskih formi osvete, bez sentimentalnog patosa, **bez prisvajanja bola** jer:

“U ovoj eri medijske prezasićenosti empatijom, prisvajanje bola postaje glavni adut moralnog(ističkog) angažmana – pri čemu se isti prečesto svodi na sentimentalni patos i prelako se razdvaja od političke odgovornosti”.

Kršenje nacionalnog konsenzusa, namerno i smišljeno: U tom smislu je na Međunarodnoj konferenciji Žena u crnom u Jerusalimu 2005. Staša Zajović predložila da kršenje „nacionalnog konsenzusa“ bude ključni politički projekat feminizma. Ove/i aktivistkinje/i ne pristaju na hegemoniju uobičajenih konvencija kao kvalifikovanog konsenzusa (‘Svi Srbi u jednoj državi’ ili ‘Srbi su najveće žrtve’) itd.

Feministička etika nesaglasnosti (neposlušnosti) odiše borbenom potragom za pravdom. Radi se o borbenoj etici nesaglasnosti koja iznova promišlja i preformuliše odgovornost za drugog, kroz feminističko preispitivanje otelovljenja, strasti i implikacija smisla. Takva performativnost nesaglasnosti sadržana je u prepoznatljivim sloganima ŽuC – „Ne u naše ime“ i „Ne dajmo se od svojih prevariti“ –koji pokazuju neprihvatanje dominantnih obrazaca konsenzualne pripadnosti.

Etika neslaganja – sastoji se u borbenoj politici koja podrazumeva beskrajnu potragu za pravdom; podrazumeva politički potencijal osporavanja uzajamno konstitutivnih vidova rasističke, seksističke i klasne dominacije i, istovremeno, etičku obavezu prema onima koji ne mogu iskažu svoje povrede.

Putujuća politiku stalnog prelaženja granica - prekogranični aktivizam ŽuC ocrtava političke kartografije jednog alternativnog i diferencijalnog načina postajanja.

Solidarni rad kojim se prevazilaze etno-nacionalne linije podele, vodeći princip pokreta je, kako ga formuliše Staša Zajović, telesna politika prelaženja nacionalnih granica i zidova, čak i prihvatanje optužbe za izdaju.

Odgovornost/dužnost/spremnost da se reaguje...

Spremnosti na reagovanje - i tokom i nakon nasilja, ovi politički subjekti su nastojali da se odupru pokušajima raznih aktera – odnosno, zvaničnih autoriteta, medija i javnih intelektualaca – da trivijalizuju ili poreknu nasilje koje su “njihovi” nacionalno bližnji počinili nad drugima.

Ove aktivistkinje/i preuzimaju odgovornost, sa svim njenim nepredviđenostima i spornostima, ne kao sudsku krivicu, niti kao regulatorno načelo, već kao sposobnost reagovanja.

Ove/i aktivistkinje/i od početka pozivaju na spremnost za reagovanje kao relacionu kategoriju i nemerljivi resurs politike. One preuzimaju odgovornost uz svest da je sama mogućnost reagovanja, shvaćena kao nemerljiva dispozicija prema drugima i sa drugima. One/i same/i su formirane/i i obeležene/i takvim istorijama podređenosti i posredovanja. Kroz sopstvene ratom obojene biografije koje uključuju živote i priče drugih, i kroz svoje aktivističko javno pojavljivanje sa drugim telima, ovi politički subjekti rastaču stroge distinkcije na žrtve, preživjele, svedoke i aktiviste, pošto ih nekolicina ne zauzima samo po jednu poziciju, već nastanjuju razna ukrštanja i međuprostore, nerazmrsivo međusobno povezane. Dolaze da budu *sa* drugima i *kao* drugi.

Rad na sećanju ŽUC-a – pokretne uznemiriteljke, progoniteljke ustanovljelog poretka...

Prota, član umetničke grupe „Škart“ koja saraduje sa ŽuC, govorio je o projektu „Sjećam se“ u svetlu umetničkog aktivizma: „Za razliku od drugih aktivističkih grupa i nevladinih organizacija, ŽuC su neka vrsta *pokretnih uznemiriteljki*“.

Prota, član umetničke grupe „Škart“ koja saraduje sa ŽuC, govorio je o projektu „Sjećam se“ u svetlu umetničkog aktivizma: „Za razliku od drugih aktivističkih grupa i nevladinih organizacija, ŽuC su neka vrsta *pokretnih uznemiriteljki*“. U vreme našeg razgovora, Prota je sa ŽuC saradivao već dvadeset godina. Njegove glavne brige kao umetnika/aktiviste ticala su se pitanja unošenja afektivne energije umetnosti u kolektivnu praksu pokreta. Po njegovim rečima:

„Sjećam se“ nije bio samo društveni već i umetnički projekat, prvi koji je uključio izbeglice. Pružio je priliku za komuniciranje sa drugom stranom. Bilo je lako distancirati se od izbegličkog konteksta u Beogradu, čak i za vreme rata. Zahvaljujući ŽuC, razvili smo sredstva za poništenje te distance. Razvili smo metode za stvaranje umetnosti koja se ne predstavlja samo kao umetnost. Nije bilo nikakvih izložbi i prezentacija. Nije bilo nikakvih izložbi i prezentacija. Ali taj projekat je dokazao da se umetnost može koristiti na alternativni način u kontekstu aktivizma“.

Kontra sećanje - ŽuC su tokom svoje istorije izvodile politiku kontra-sećanja - aktivistički rad ŽuC usmeren je ka svedočenju kao napornom radu u vidu političke aktivnosti kontra-sećanja.

“Nedina slika okačena na najistaknutijem zidu u sedištu ŽUC-a, odiše alternativnom, borbenom vrstom posvećenosti. Komemoracija posvećena Nedi bila je još jedan performativni događaj kontra-sećanja u skladu sa reagovanjem ŽUC-a na druge delove arhiviranog sećanja”.

Kroz svoje žanrove *uznemirujućeg sećanja*, aktivistkinje ŽuC-a iznose političke tvrdnje prenošenjem traumatičnih sećanja unutar, uprkos i mimo “zakona onoga što može biti rečeno; tako što izvode odgovornost za ono što se ne izriče posredstvom sankcionišućih procesa arhivizacije.

Sećanje nije samo beleženje priča: u neugodnom radu na sećanju ŽuC to čini ne da bi „rekli istinu“ ili proizveli precizan zapis „izgubljenih istorija“, već da bi se otvorili za odjeke i tišine koji postoje ispod otvorene scene i reagovanja na druge.

Subverzivno sećanje: ovi politički subjekti uvode različite znakove – kao što su ostaci *nepodobnih sećanja i tela* – u korpus nacionalnih imaginarijuma, i time mobilišu arhiv kao performativnu priliku za izvođenje subverzivnog rada sećanja.

Njihovo kontra sećanje na one koji ne mogu da se pojave izvodi se kao ostavljanje traga: to jest, kao obeležavanje gubitka i svedočanstvo, koje uvek podrazumeva i utiče na preživelog – onoga lišenog drugog njegovom smrću. Iz perspektive mojih sagovornica/ka, kontra-sećanje je opstanak sećanja: preživljavanje koje „u sebi nosi trag neizbrisivog reza“.

Kontra arhiviranje: Arhiva je daleko od pukog skladišta sačuvanih zapisa o prošlosti, ona je mesto gde se aktivno vrši, potvrđuje i osporava moć sadašnjice. Angažovanje ŽuC u vezi sa progonećim ostacima prošlosti usmereno je na delegitimisanje monološke i dopuštene žalosti koju nalaže nacionalistički arhiv. ŽuC-ovi disidentski činovi performativnog arhiviranja nepomirljivih mnemoničnih ostataka tokom i neposredno nakon rat “idu uz dlaku istoriji” i tako utiču na rekonfigurisanje samog tkanja političkog.

Prota je istakao da je deo njihovog artističko/aktivističkog metoda bio održati anonimnost umetnika u mejnstrim medijskim diskursima:

„Mi smo nevidljivi, nismo prisutni; nikada nismo u medijima“. Umesto toga, Prota i saradnici/e naglasak stavljaju na stvaranje alternativnog horizonta novog sećanja javnosti. Kao što se vidi iz njegovih reči, skupljanje i izvođenje svedočanstava o bežanju od rata artikulisalo je novi kolektivni imaginarijum za umetničku kontra-arhivu: onu koja bi se pozabavila glasovima koji nemaju pristup arhivi i tako bi pokrenula mogućnost reagovanja“.

“Moja majka je tokom rata skupljala sve isečke iz novina koje je mogla da pronađe o nama (ŽuC). I sama je bila spisateljica i znala je koliko je važno voditi arhiv. Skupljala je sve što se pisalo o nama i dodavala opise: „ovde je Saša sa prijateljicama zato i zato“, „ovde je Saša s prijateljicama zato i zato“. Čuvala je sve te isečke na sigurnom, u jednoj torbici, i imala je običaj da mi kaže: „Radiš pravu stvar i ponosna sam na tebe“. A prema nama su se tada, tokom cele te decenije, odnosili kao prema parijama: kurvama, izdajnicama, homoseksualcima. Mediji su nas demonizovali. Moja majka je podržavala moje političke akcije. Uvek mi je govorila da ja nisam čudovište, da sam kao moja baka, koja se borila u

Antifašističkom frontu Crne Gore. Iako je brinula za mene, nikada mi nije usađivala strah ili krivicu. Davala mi je vetar u leđa (*Saša*).

“Kada je 1999. većina aktivistkinja ŽuC-a morala da ode u ilegalu, trebalo je da neko vodi arhiv pokreta. Počela sam da se aktivnije uključujem odmah nakon bombardovanja, kada je Staša (Zajović) otišla u Crnu Goru, i neko je morao da vodi i čuva arhive, kompjutere i sve papire organizacije. Naša prijateljica Dunja je takođe otišla u egzil da bi izbegla hapšenje. Pošto ja nisam bila meta, ja sam to radila. Uz Zinaidinu pomoć, držala sam arhiv organizacije u mojoj garaži” (*Ljiljana R.*).

Kontra sećanje i kontra arhiviranje: kao osporavanje konsenzualnih modaliteta komemoracije u nacionalizmu, *koji određuje šta se može osećati, o čemu misliti, šta vredi pamtiti i šta je moguće, i to iz perspektive rodnog neprijatelja, možda je, na kraju krajeva, borbena iskustvo nemogućeg.* Taj rad ne podrazumeva nostalgичno ponovno prikupljanje već pre aktivno i otelovljeno ponovno ispisivanje prošlosti, mimo zvaničnih arhivskih težnji i ka današnjim i budućim borbama.

„Hrabrost, mogli bismo reći, jeste privrženost istrajnosti i odlučnosti uprkos riziku, neizvesnosti i strahu“ (Holovej Sparks). Hrabrost se javlja kao istorijski situiran performativni etos kolektivnog istajavanja, otpora i političkog angažmana”

Priredila: Staša Zajović